TÜRK MİTOLOJİSİNDE ATEŞ KÜLTÜ

Muhammet Kasım AYDIN*
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Esasen kalıplaşmış cümleleri olsa da mitolojinin doğrudan tek bir açıklaması yoktur. Her yazar ya da düşünür kendisine göre bir mitoloji tanımlaması geliştirebilir. Bizce de mitoloji, toplumların bazen bilerek ama çoğu zaman farkında olmadan oluşturduğu düşünce sistemidir. Mitoloji birçok yerde gerçeği, süslenmiş ve üstü örtülmüş bir şekilde sunar. Mitolojik ögelerin, kültlerin veya ritüellerin toplum hayatına ilk kez ne zaman girdiği de tam olarak belirlenemez. Ancak onları toplulukların gelenek, görenek ve ananelerinde yaşarlarken buluruz. Bu yazının konusu olan eski Türklerdeki ateş kültü de bu tanıma uymaktadır. Eski Türkler bazen bilinçli bir şekilde bazense farkında olmadan geleneklerine ve alışkanlıklarına mitolojik unsurlar sıkıştırmışlardır. Bu mitolojik unsurların menşei meselesi arketiplerle alakalı olup, doğrudan bu yazının açıklamak istediği konu içerisinde değildir. Bu yazının amacı, ateş kültünü Türk toplulukların mitolojik efsaneleri ile çevrelenmiş alanında inceleyip toplum, aile ve birey için ifade ettiği anlama ışık tutmaktır.

Ateş Kültünün Önemi ve Ateşe Saygı: Ateş kültüne değinilmeden önce ateşin insanlık tarihi için öneminden bahsedilmesi giriş açısından daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Ateş, insanlık tarihine yön veren ve insanların doğa üzerinde hâkimiyet kurma çabalarında kendilerine önemli avantaj sağlayan bir icattır. Geceleri yırtıcı hayvanları uzak tuttuğu gibi avlanan hayvanların etlerinin pişirilmesi ve soğuk günlerde sıcak kalınması için de elzemdir. Tarih öncesi çağlarda ateşin, dünyanın her yerinde aynı anda keşfedilmediğini veya kullanılmadığını göz önünde bulundurarak bu icadın hayatta kalabilenlere büyük yardımı dokunduğunu düşünebiliriz. Birden fazla fonksiyona sahip olan bir icadın arka planında da birden fazla ve oldukça girift tezahürleri vardır. Yukarıda sayılan yadsınamayacak derecedeki faydalarından dolayı her millet ateşin icadını kendisine mâl etme çabası içerisine girmiştir. Örneğin, ateşin yaratılması ile ilgili anlatılara bakılacak olursa, eski Yunan mitolojisinde insanların hayatta kalabilmesi için Zeus'tan ateşi çalan Prometheus'u görürüz. Yahudi inancında ise bir rivayete göre yaratılışın ikinci günü diğer bir rivayete göre ise sebt (cumartesi) günü iki taşı birbirine sürtmek suretiyle Hz. Âdem tarafından yaratıldığına inanıldığını okuruz.[1] Bu yazıda gerekli yerlerde başvurulmak şartı ile yazının ana konusuna doğrudan hitap etmediği için farklı milletlerin "ateş" ile ilgili gelenek, görenek ve ananelerine değinilmeyecektir. Ateş, eski Türk topluluklarında ayinlerin, ritüellerin ve günlük hayatın hatta her çadırın içerisindedir. Canlı bir varlıkmış gibi muamele görmekte ve gerektiği yerde kuru otlarla beslenmektedir. İnsanların bağlı bulundukları toplumun herhangi bir üyesine karşı hissettiği sorumluluk duygusu, birçok doğa unsuruna olduğu gibi ateşe karşı da hissedilmiştir. Yapılması gereken davranışlar bağlamında, belirli zamanlarda veya günlük olarak ateşe sunulan kanlı ve kansız kurbanları örnek olarak gösterebiliriz. Kansız kurbandan saçı saçmak, yağ atmak ve şarap serpmek gibi uygulamalar anlaşılmalıdır. Örneğin, ateşe yalnız yemeğin veya etin yağlı kısmı saçı olarak sunulurdu. Bu ritüel, Kars ve Sarıkamış'ta ateşe tuz-şeker atılması suretiyle İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Bunun haricinde yağ, koyun, kısrak ve tanrıya kurban edilen hayvanların kemiklerinin ve derisinin de ateşe atıldığı bilinmektedir.[2] Altay-Sayan Türkleri ateşe kanlı kurban da sunmuşlardır. İye kültü içerisinde yalnızca ateş, ikili kurban sunma fenomeni göstermektedir.[3] "Etin kurbanlık olarak seçilen en önemli kısmı ateşte yakılırdı."[4] Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere ateşe ayrıcalık atfedilmesi, onun saygınlığına ve önemine işaret ettiği gibi ateş vasıtasıyla Tanrı'nın konumunu yüceltmek anlamında da yorumlanabilir. "Ateşe sunulan yiyeceklerin kökeninde doğadan alınanın doğaya verilmesi yatar."[5] Dönem insanlarının yaşamlarının sürekli doğa ile iç içe olduğunu ve yaptıkları eylemlerde ya da yarattıkları fikir dünyalarında doğadan, onun korunmasından veya kızdırılmamasından sürekli beslendiği için insan ile doğayı birlikte değerlendirmemiz gerekmektedir. Dukha Türklerinin ölülerini "sky burial" tabiri ile literatüre giren ölü gömme tarzıyla doğaya bırakmaları, zamanında doğanın verdiği yiyeceklerle ve av hayvanlarıyla beslenmiş birisinin ölü bedeninin doğaya geri dönmesi yani doğayı beslemesi şeklinde açıklanabilir. Bu ölü gömme tarzının yansımasını, Göbeklitepe'deki T şeklinde oluşturulmuş dikili taşlardan bir tanesinde akbaba çiziminin önündeki kuru kafa çizimiyle görmekteyiz. Konu bütünlüğünden uzaklaşılmaması için bu bahis burada kesilecektir.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, a-shi-na@outlook.com.

[1] Hikmet Tanyu, "Ateş" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) (DİA), https://islamansiklopedisi.org.tr/ates Erişim Tarihi: (16.12.2020).

[2] Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, (İstanbul: Ötüken Yayınları: 2018), 130-131.

[3] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 132.

[4] Emel Esin, Türk Kozmolojisine Giriş, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi: 2001), 107-108.

[5] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 130.

Ateşin saygın bir konumda olduğuna işaret eden bir örnek ise Yakut Türklerinde görülmektedir. Yakutlar sözlerinin doğruluğunu kanıtlamak istediklerinde ateşe eğilip konuşurlardı. Çünkü ateşin gücü, onları doğru söylemeye zorlardı. Eğer konuşurken ateş çıtırdıyorsa söylenen sözler doğruydu.[6] Ateşten alınan somut ve doğal bir tepki, Yakut Türkleri'nin ateşe yükledikleri anlamlar ile uyuşmaktadır. Yani ateşin yanma hızı, aniden parlaması veya sesler çıkarması gibi doğal tepkileri ateşe sordukları bir sorunun ya da ondan umdukları bir beklentinin yanıtı olarak algılayabilirlerdi. "Aynı zamanda Yakutların and törenlerini ateş ve ocak karşısında yaptıkları bilinmektedir."[7] Yine Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını gördüklerinde "og kuta oynyur" (çocuk ruhu oynuyor) derler, yani ateşin ailede bir çocuk doğacağını haber verdiğine inanırlar.[8] Ateşin gelecekten haber verme fonksiyonu farklı bir başlık altında incelenmiştir. Ateşe nasıl davranılması ya da davranılmaması gerektiğine dair kurallar, ateşin öneminin ve saygınlığının anlaşılması konusunda değerli ipuçları vermektedir. Örneğin, Ateşin karşısında bir bıçak ile et doğrama, ateşe bıçağı gösterme veya bıçakla ateşi karıştırma olumlu karşılanmazdı. Çünkü bıçak veya demirle ocak karıştırıldığı vakit, ateşin yaralanabileceği düşünülürdü. Bu da ateşin kendi başına bir varlık olarak kabul görüldüğünün belirtisiydi. Ateşe, tuz veya kötü kokular da atılmazdı. Onlara göre bunlarla ateşin gücü zayıflardı. Ocağı karıştırmak yasak edilmiş, ocağı su ile söndürmek ise yapılmaması gereken en önemli davranıştı.[9] Ateşin sönmesi uğursuzluk alameti olarak yorumlanırdı.[10] Ateş, aileden biriymiş gibi muamele gördüğü için onunla geliştirilen iyi veya kötü ilişkiler bir nevi ailenin ve sürünün selameti ve devamlılığı ile ilişkilidir. Her iki taraf içinde karşılıklı fayda ilişkisi olduğu düşünülebilir. Ateşin sönmemesi ile aile ocağının sönmemesi yani ailenin yok olmaması birbirini tamamlar niteliktedir. Günümüzde dahi kullanılan "ocağın sönsün" tabiri, aslında "ailen yok olsun" anlamında bir bedduadır. Ateşe karşı bazı davranışların kısıtlanması Cengiz Han'ın yasa (yasak) metninde de görülmektedir. Bu metne göre, Onu yaralamamak ya da başını kesmemek için, ateşe maden ile değmek, bıçak değdirmek, ocak üstüne su dökmek yasaktır.[11] Bu yasakların büyük çoğunluğu, ateşin varlığına bir zarar gelmesini önlemek başka bir tabirle ailenin başına bir felaket gelmesine mani olmak üzerinde birleşmiştir. Ateş ve ocak kültünün eski Türklerin gözünde yüksek bir statüye sahip olması, ateşin atalar ruhu ile bağlantısının olmasından, gök menşeli olmasından, ateş ruhunun Tanrı'nın küçük oğlu olarak görülmesinden ve ona dua etme görevi şaman tarafından değil başka bir kişi tarafından yürütülmesinden anlaşılmaktadır.[12] Yukarıda bahsi geçen atalar ruhu ile bağlantılı olma durumu, bütün milletin kaderinin ocakta yani ateşte olma inancı ve bazı ecdat ruhlarının ocakta bulunma inancı ile aynıdır. Burada esasen atalar kültünün izlerini görmekteyiz. Dönemin düşüncesine göre, ölen insanlar tamamen yok olmazlar. Ölülere ait olan belli bir yerde dururlar. Bu ölüler yaşayanlara iyi veya kötü bir tutum içerisinde olabilirler. Hayatta olanların, ölen akrabalarının şerrinden korunmak ve onların yardımını almak için yaşayanlar dünyasında yapması gereken birtakım vazifeleri vardır. Yapılması gereken bu tarz bütün uygulamaları atalar kültü bağlamında değerlendirebiliriz. Ateş-ocak ise burada, bolluk, zenginlik ve bereket demektir. Aynı zamanda Umay (çocuk, aile ve ocak hamisi) gibi ecdat ruhları da ocaktadır (bu ruhlar için ateşe yağ atılır).[13] Ateşin gökten gelmesi ve ateş ruhunun Tanrının küçük oğlu olması ise, ateşin ilk yaratılış anlatılarıyla ilgilidir. Dua etme görevinin şaman dışında başka bir kimse tarafından gerçekleştirilme olayını Gök-Tanrı dini merasimlerinde de görmekteyiz. "Türkler… Bazı kült karakterli işleri şamansız gerçekleştirirler."[14] Ancak şu da belirtilmeli ki, Şamanların yaptığı hemen hemen her törende muhakkak ateş bulunurdu.[15] Ateşin önemi bahsine dönersek, Çu'lar dönemindeki bir uygulama bu konu ile alakalıdır. Çu'lar gök ayini sırasında ateşe üstünlük veriyor ve ateş unsurunun zirveye vardığı devreye yani yaz gündönümüne ait olan simgeler kullanıyorlardı. Ayinde görevli rahipler kızıl (ateş rengi) renkli elbiseler giyiyorlardı. Etin kurbanlık olarak seçilen en önemli kısmı ateşte yakılıyordu.[16] Göktürk ve Uygur Kağanlarının giysileri ve evleri kırmızı veya altın kızılı rengindedir. Bunun sebebi, güneş ve ateş kültüyle ve bu renklerin kötü ruhları kovması inancıyla ilgilidir.[17] Yukarıdaki uygulamalarda birden fazla mitolojik unsur bulunmasına karşın biz konumuz ile ilgili olanları değerlendirmeye tabi tutacağız. Kızıl rengin yani al rengin ateş ile bir bağlantısı olması kuvvetle muhtemeldir. Ateşin ve güneşin renk haricinde ısı verici benzerliği kurulan bu bağlantıyı güçlendirmektedir. "Al" ile ilgili, alkış, al ot (aile ocağı ateşi ve azametli ateş), alas (alazlama)[18] ve al-bastı (ateş ilahesi)[19] gibi terimler vardır. Yine yukarıda bahsi geçen Çu'ların yaptıkları ayinde kurbanın en önemli kısmının ateşe atılması, ateşin önemini vurgulamaktadır. Altaylarda görülen

[6] Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 647.
[7] Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 72.
[8] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 68.
[9] Ögel, Türk Mitolojisi II, 657.
[10] B. Ögel, a.g.e., s. 640.
[11] Yves Bonnefoy, "Ateş", Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü C:1 (A-K), çev. Levent Yılmaz, (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), 84-85.
[12] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 118.
[13] F. Bayat, a.g.e., s. 116.
[14] F. Bayat, a.g.e ., s. 118.
[15] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 72.
[16] Emel Esin, Türk Kozmolojisine Giriş, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001), 107.
[17] Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 1, (İstanbul: Ötüken, 2017), 301.
[18] Alazlama: Ateşle temizleme için yapılan tören.
[19] Ögel, Türk Mitolojisi II, 653.

yabancıların ateş kültü ile ilgili seremonilere katılamamaları[20] ile yabancıların hükümdarın huzuruna iki ateşin arasından geçirilerek çıkarılması ateşin önemli bir konumda olduğuna işaret eden başka bir uygulamadır. Ateşin aile kültü ile bağlantılı olduğuna yukarıda dolaylı olarak değinilmişti. Bu konuyu detaylandırmak için Azerbaycan'da sürdürülen bir gelenekten söz etmek doğru olacaktır. Azerbaycan'da gelini baba evine gönderdikleri sırada onu çıranın başında dolaştırırlardı. Bundan sonra da oğlan evine gelene kadar aynanın karşısında yanan çırayı alır ve çıra tam üç gün oğlan evinde yani gelin-güveyin odasında yanardı.[21] Bu gelenekte birden fazla mitolojik öge bulunmasına karşın esasen ateşin koruyucu özelliği vurgulanmaktadır.

Bütün Türk kavimlerinde koca evine gelen yeni gelinin yapması gerekli, bazı saygı seremonileri vardır.[22] Aynı şekilde yeni gelen gelinler ata çadırındaki ateşe selam verirler, bu selam ateşe tazim de bulunmakla açıklanır. Teleütlere göre, evlenen çiftlerin arkadaşları, ateşlerin bacaya kadar yükselme şartı ile oğlan evinin ocağına yağ dökerler. Kutluluk alevlerin bacaya varması ile tamamlanır.[23] Alevlerin bacaya ulaşması ile gökyüzüne yakın olması arasında bir bağlantı kurulabilir. Eski Türklerin tasavvurlarındaki çadır-evren ikilisine göre, çadır evrenin küçük bir Proto-tipidir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde çadırın bacası gökyüzünün en uç noktası olmalıdır. Gökyüzüne yakınlık ise Tanrıya yakınlık olarak açıklanabilir. Ateşin tanrıya haber göndermek amaçlı yakıldığı da bilinmektedir. Bu konu farklı bir başlıkta değerlendirilmiştir. Ateşin kendisi kadar hangi alet-edevat ile yakıldığı da önemlidir. Bu konu ateşin ilk yaratılışının nasıl olduğu ile alakalıdır. Meşhur Dinler Tarihçisi Mircea Eliade, ritüellerin yapılma amacının "ilk zamana" geri dönebilme çabası olduğunu söylemektedir. Yakut Şamanistleri, ayin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşı ile elde ederler ve bu ateşe "ayı out" (mukaddes ateş) derler, kibritle yakılan ateş ise "nuççа out" (Rus ateşi) diye adlandırılır ve ayinlerde kullanılmaz. Aile ocağında yanan ateş ise nasıl yakılırsa yakılsın kutsal sayılmaktadır.[24]

Ateşin Kullanım Alanları ve Fonksiyonları: Bu başlık altında ateşin bilinen yararlarından (ısınma, korunma, vs.) ziyade onun girift ve doğrudan görünmeyen tarafları ele alınacaktır. Ateşin koruyucu ve temizleyici yanı bilinmektedir. En az bunlar kadar önemli bir işlevi de korkan çocuğun üstünde pamuk yakma pratiğine benzer tedavi etme gibi bir fonksiyonunun olmasıdır.[25] Ailenin ateş ile münasebeti hem kendi hem de hayvanlarının soylarının devamlılığı için hayati derecede önemlidir. Bundan dolayı "ateş ile iyi geçinmek bazı durumlarda zorunluluk haline gelmektedir. Ateşin söndürülmesi de ateş ruhunun öldürülmesi anlamına gelir. Oysa ateş ailenin, soyun devamının tek garantisi rolündedir."[26] Görüleceği üzere, bazı mitolojik unsurlara saygı bazen bir zorunluluğa dönüşebilmektedir. Bununla birlikte, diğer iyeler herhangi bir bölgenin veya nesnenin koruyucusu iken od-ocak iyesi bütün insanların hamisidir.[27] Ateşin tedavi edici ve temizleyici özelliği üzerinde yoğunlaşacak olursak, "Müslüman Başkurt ve Kazaklar, bir yağlı paçavrayı tutuşturup bir hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alaslama" (Anadolu Türkçesi, "alazlama") denir. Anlamı ise ateşte temizlemedir.[28]" Bu uygulamanın İslamiyet sonrasında da devam etmesi, ritüelin halk tarafından benimsendiğini göstermektedir. Ateşin arındırıcı özelliği genellikle, farklı topluluklardan gelenler yani bir bölgeye yabancı olanlar üzerinde uygulanmaktadır. Örneğin, Moğollarda arındırılan kişi yeni gelin olabilmektedir.[29] Yeni gelin de bir nevi yeni eve yabancıdır. Ateşe saygı seremonililerinde yetkileri bu yüzden sınırlandırılmıştır. Göktürklere gelen Bizans elçi heyetinin hükümdarın huzuruna çıkartılırken iki ateş arasından geçirilme olayı ve "Çingiz Han'a gelen elçilerin ateş üzerinden atlatılmadan saraya alınmamaları"[30] olayı teknik olarak birbiriyle uyum içerisindedir. "Ateş en temiz şeydir. Salgın bir hastalıktan sonra Yakut Türkleri bir meşale ile evleri ve gerekli yerleri temizliyorlardı. Kuzeydeki Buryat Moğolları ise, ağılların 9 yanına ateş yakıyorlar ve hayvanları bu ateşin üstünden geçmeye zorluyorlardı."[31] Bu örnekler ateşin temizleyici rolünün sadece yabancı kişiler için uygulanmadığını göstermesi açısından önemlidir. Göktürk çağındaki Kırgız Türklerinin ölülerini yaktıkları hem Çin hem Arap kaynaklarında geçmektedir.[32] Makdisi, "onlar ateşin ölüyü bütün kirlerinden arındırdığına inanıyorlar" ve Marvazi, "onlar ateşin ölülerini arındırdığı ve temizlediği gerekçesiyle ölülerini yakıyorlar, şeklinde ifade etmişlerdir. Bu uygulamayı da ateşin temizleyici özelliğine dayandırabiliriz. Ancak, "ölüye ait yeryüzündeki bütün anıların silinebilmesi için, ölünün tüm kemiklerinin yakılması gerektiği bugün bilinmektedir."[33] Yani ateşin arındırıcı özelliği farklı olarak düşman toplulukların ölülerinin öteki dünyada tekrar dirilmesini engellemek ve bu ölüleri aşağılamak için de kullanılabilmektedir. Birbirine zıt iki farklı uygulama varmış gibi görünmektedir. Bu durumu, farklı dönemler ve farklı toplulukların varlığı ile açıklayabiliriz. Bu açıklamadan ise şöyle bir sonuç çıkartılabilir: Her ne kadar bütün aşamalarını göremesek de bazı ritüeller zaman içeri-

[20] B. Ögel, a.g.e., s. 666.
[21] Fuzuli Bayat, Mitolojiye Giriş, (İstanbul: Ötüken, 2019), 71.
[22] Ögel, Türk Mitolojisi II, 648.
[23] B. Ögel, a.g.e., s. 649.
[24] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 67.
[25] Bayat, Türk Mitolojisi 2, 123.
[26] F. Bayat, a.g.e., s. 133-134.
[27] Fuzuli Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, (İstanbul: Ötüken, 2017), 239.
[28] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 68.
[29] Bonnufey, Mitoloji Sözlüğü Cilt I, 85.
[30] Ögel, Türk Mitolojisi II, 660.
[31] B. Ögel, a.g.e., s. 659-660.
[32] B. Ögel, a.g.e., s. 660.
[33] Jean-Paul Roux, Eski Türk Mitolojisi, (Ankara: BilgeSu, 2015), 41.

sinde değişebilmektedir. Cenaze törenlerinde ölünün cesedinin yakıldığı yere kutsal ateş götürülür ve töreni idare eden din adamı bu ateşle üç ayrı yerden odunları tutuşturur. Ölünün ruhunun yanmayan iskeleti giyinmiş olarak dumanla birlikte göğe yükseldiğine inanılır. Aynı zaman da evlenme törenlerinde de kutsal ateş yakılır. [34] Bu uygulamanın farklı inançlardan beslendiği görülmektedir. Ölünün cesedinin yakıldığı yerde kutsal ateşin bulunması, cesedin gökyüzüne ulaştırılmasına yardımcı olmuştur. Yani burada ateş öteki âleme geçişte bir araç olarak vasıflandırılmıştır.

Ateşin kullanım alanlarından birisi de "Tanrı'ya temaşa göstermek üzere ateş yakmaktı."[35] Bu durumda ateş bir vasıta olarak kullanılmaktaydı. Aynı zamanda Tanrı ile iletişime geçmenin de bir yöntemidir. Ateş dumanlarının fiziki olarak göğe doğru hareket etmesi, Tanrı ile iletişim düşüncesini destekler niteliktedir. Tanrı'ya sunulan kurbanlar da ateş vasıtasıyla gökyüzüne ulaştırılmaktadır. "Bazı Orta Asya ve Volga Türk kavimleri, kurbanı ateşte yakmak yoluyla Gök Tanrı'ya sunmak istiyorlardı."[36] Tanrı ile iletişim kurma ihtiyaçları genellikle kurban sunma, tahta çıkma törenlerinin ve ölünün haber verilmesi gibi durumlarda hâsıl olmaktaydı. "Ateş, imparatorun tahta çıktığını, göğe haber veriyor."[37] Yönetme erki ile gök arasında doğrudan bir ilişki vardır. Tahta çıkma hadisesinin haber verilmesi bir manada göğün onayının alınması ile yani kut inancı ile ilgili olmalıdır. Bu konu ile ilgili benzer bir görüş ise, hükümdarın tahta çıkışını göğe haber vermek için odun yakan Hitanlarda açığa çıkar.[38] Aralarında kesin çizgiler olmamasına karşın her ateş her iş için kullanılmazdı. Ulu ateş kavramı da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Türkler ulu ateşi, Tanrı ile ilişki kurmak için yakıyorlardı. Ulu ateş, doğudaydı. Doğu, güneşin doğduğu yöndü. Ateş mukaddes kayın ağaçlarının yakınında yakılıyordu. Burası ise koru idi. Yabancılar giremezdi. Küçük ateş ise batıda idi. Konuklara ikram edilecek yemekler için kullanılıyordu.[39] Bahsi geçen ulu ateş, muhtemelen yılın belirli günlerinde hükümdarın direktifleriyle yakılan ve kanlı kurban sunulan ateştir. Yabancıların bu alana alınmamaları ve koru olarak kabul edilmesi, ulu ateşin önemini vurgulamaktadır. Batıda yakılan ve Doğudaki ateşe nispetle daha az önemli kabul edilen küçük ateşin konuk ağırlamada kullanılması ise, dolaylı olarak konukların daha alt bir kademede tutulduğunu göstermektedir.

Ateşin haber verme aracı olarak kullanıma ek olarak haber alma aracı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. "Ateş, gelecekten haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır. Nitekim yanan ateşe bakarak fal açma geleneği bunu kanıtlar durumdadır."[40] Fal açma yönteminin ayrıntılarına tam olarak vakıf değiliz. Bunun yanında günlük olaylardan haber alınmak için de kullanılmıştır. Ateşe bakıp kehanet etmek Türklerde çok eski bir görenektir. Ateşin ıslık çalması, Karagaslara göre uzaktan bir yolcunun geleceğine delalettir.[41] Bazı durumlarda ise "ateşten tehlikeli bir şey yoktur."[42] Bu durum ateşe saygısızlık yapıldığı zamanlar için geçerlidir. Örneğin, ateşin beslenmemesi sebebiyle az yanması ve gücünün azalması, ateş ruhunu da zayıflatmaktaydı. Bunun karşılığı olarak ev sahibine ve ailesine zarar verebilmekteydi. Bu zarar bazı hastalıkların meydana gelmesinin yanı sıra evin yanmasına ve ailenin yok olmasına da sebep olabilmekteydi. "Ateşe tükürme yüzünde yara çıkar." Bu inanç dudakta uçuk çıkmasıyla özdeşleştirilmiştir.[43] Bunun yanında insanların genel bir korkusuna sebep olan ve onları çaresiz bırakan yangınlar da ateşin çoğu şeyi yok edebileceğini ve tehlikesini göstermiştir.

Ateş Ruhunun Tasavvuru: Yazıya konu olan coğrafyanın meskûnları canlı cansız her şeyin bir ruhunun olduğunu ve bir nevi ruhlar arasında yaşadıklarını düşünmüşlerdir. Bu insanlar gözle görünen hatta bazı durumlarda görünmeyen yerlerle ve nesnelerle ilgili bir fikir ve anlatılar dünyası geliştirmişlerdir. Bu fikir ve anlatılar dünyası çoğu zaman yazıya dökülmemiş ancak ritüellerle ve nesilden nesile aktarılan geleneklerle varlığını korumuştur. İnsanların zihinlerindeki anlatıda kendisine yer bulabilen mekânlar ve nesneler bazen kaçınılması gereken bazen korunması gereken bazen de önemli ölçüde saygı gösterilmesi gereken oluşumlar/varlıklardır. Kendi başına bir varlık olarak kabul gören ateş bu açıklamada, hem saygı duyulması gereken hem de korunması gereken bir konumdadır. Burada korunmasından ve saygı gösterilmesinden, ateşin fiziksel konumu olduğu kadar ateş ruhu veya hamisi de kastedilmektedir. Ateş hamisinin birden fazla tasavvuru olmasına karşın, genellikle kısa boylu bir mitolojik yaratıktır veya Tanrı'nın küçük oğlu olarak vasıflandırılır.[44] Bu açıklamada Tanrı'nın küçük oğlu olarak kabul edilmesi dikkat çekilmesi gereken bir noktadır. Evin en küçük oğlu aynı zamanda baba ocağının da mirasçısı olarak kabul görmektedir. "Küçük kardeşin kutsal seciyesi ata-baba ruhuna sadakati, aile ocağına yakınlığı ile ilgilidir."[45] "Evdeki ocak ateşine ilişkin kült, ailenin ateş prensi anlamında ot-tegin diye adlandırılan en küçük oğul tarafından yürütülmeliydi. O, babadan kalacak malların doğal varisiydi."[46] Yukarıda geçen ot-tegin tabiri bazen "othan/odhan" şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Temelde ikisi de benzer anlamı karşılamaktadır. Yaşanılan coğrafyanın yakınlığından dolayı farklı topluluklarda da benzer inanç sistemleri vardır. Örneğin, "Othan'la bağlı inanç Türklere komşu olan ve Türk töresini benimseyen

[34] Hikmet Tanyu, "Ateş" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi) (DİA), https://islamansiklopedisi.org.tr/ates Erişim Tarihi: (16.12.2020).
[35] Ögel, Türk Mitolojisi II, 666.
[36] B. Ögel, a.g.e., s. 668.
[37] B. Ögel, a.g.e., s. 668.
[38] Bonnufey, Mitoloji Sözlüğü Cilt I, 85.
[39] Ögel, Türk Mitolojisi II, 670.
[40] Bayat, Türk Mitolojisi 2, 135.
[41] İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 68.
[42] Ögel, Türk Mitolojisi II, 658.
[43] B. Ögel, a.g.e., s. 658.
[44] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 117.
[45] Bayat, Mitolojiye Giriş, 72.
[46] Roux, Eski Türk Mitolojisi, 41.

Moğollarda da vardır."[47] Evin küçük oğlunun baba mirasına sahip olup baba çadırında oturması durumunu Cengiz Han'ın devleti, oğulları arasında paylaştırmasında da görürüz. Bilindiği gibi, Cengiz Han, kumandanlığı ve devlet adamlığı sıfatı ile kendisini ispatlayan Cuci Han'a İdil-Ural bölgesi ve ötesini vermişti. Varis olarak üçüncü oğlu Ögedey'i bırakmıştı. En küçük oğlu Tuluy'a imparatorluğun merkezini teşkil eden Moğolistan'ı vermişti. Tuluy'a imparatorluğun merkezinin verilmesi ile baba çadırının yani ilk çıkış yerinin küçük oğula bırakılması arasında zannımızca bir bağ kurulabilir. Yakutlar ateş ruhunun diğer tüm hamilerden hatta yaratıcı tanrı özelliği kazanmış Yüryüng Ayıı Toyon'dan da üstün bilirler ve beyaz saçlı düşünürler.[48] Ateş ruhunun tasavvurunu Yakut Türkleri aynı zamanda şu şekilde de yapar: Ateş ruhu (uotiççite) bir canlı gibidir. Nefesi dumandır (ateşten duman çıkmazsa nefessiz kalır). Yiyeceği kuru odundur (ateşe odun atılmazsa aç kalır ve sinirlenir). Yatağı, kurum ve isle kararmıştır. Ateş koru, onun yastığıdır. Yorganı ise küldür.[49] Görüleceği üzere insanlara yüklenebilecek vasıflar, ateşe yüklenmiştir. Tıpkı bir insan gibi aç kalabilir, sinirlenebilir, nefes alabilir ve hatta uyuyabilir. Ateşe yüklenen bu vasıfların doğrudan ateş ile ilgili olması yani nefesinin duman, korusunun yastık, yiyeceğinin kuru odun ve yatağının kurum ve is oluşu ateşin doğal varlığıyla ilgilidir. Dikkat çekilmesi gereken nokta ise, beslenmediği zaman sinirlenmesidir. Bilindiği gibi ateş ailenin koruyucusu ve birleştiricisi konumundadır. Ateşin sinirlenmesi ise ona yüklenen bu vasıfların tam tersine dönmesi anlamına gelir. Buradan da anlaşılacağı üzere, "iyi" olarak atfedilen bazı mitolojik varlıklar gereklilikler yerine getirilmediği takdirde insanların zararına çalışabilmektedir. Ateş-ocak kültüne aşağıdaki başlıkta değinilmiştir. Ancak konu bütünlüğü için şu söylenebilir: Eski Türkler ocakta yanan ateş ile genel ateş ruhunu farklı tasavvur ederler. Bu açıklama her Türk topluluğu için geçerli değildir. Bazı Türk topluluklarında ateş ve ocak anlatıları iç içe geçmiştir. Ateş ruhu gökte veya ocağın içinde yaşar. Buna yılın belli mevsimlerinde kanlı kurban sunulur. Ocaktaki ateşe ise günlük saçı saçma ritüeli vardır.[50] Teleüt Türkleri, her bir ocakta yaşayan ateş-anadan başka daha büyük yüksek ateş tanrısının varlığına inanırlardı. Onlara göre bu Tanrı ocaktaki taşın içerisinde yaşayan bir ateştir. Bu Tanrı üç ocağın sahibi dağ ruhu ile birlikte yaşar.[51] Bayat, bu konuda ateş tanrısının dağ ruhu ile bir alakasının olmasını, ilk ateşin taştan-dağdan alınması ile ilişkilendirmiştir. Biz de bu görüşteyiz. Her çadırdaki ocak ve ocaktaki ateş hamisinin yanı sıra eski Türkler Tanrı kadar güçlü ve etkili olan genel od-ocak ruhunun varlığını da kabul ederlerdi.[52]

Ateş ve Ocak: Eski Türklerde ocak kültü ateşle doğrudan bağlantılıdır ve birçok ortak uygulamaları barındırmaktadır. Bu yüzden her ikisinin birlikte değerlendirilmesi daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Aynı zamanda ocak kültü aile kültü ile de sıkı bir şekilde bağlantılıdır. "Şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültü ile ateş kültü birbirinden ayırt edilemez."[53] Ateşin, aileyi birleştirici özelliği ocakta şekil bulmuştur. Ocağın, oçokdan türediği düşünülmüştür. Oçok, üçayaklı altında ateş yakılabilen bir kazandır. Çadırın ortasında durur. Aş pişirme yeri ve odada yaşayanların oluşturduğu birliğin simgesidir. Ayrıca ateş ruhuna yapılan ayin yeridir.[54] Çadırın üyelerinin bir nevi toplanma yeridir. Çoğu iş bu ocak etrafında görülür. Çadır bağlamında ocağı değerlendirmemiz konunun daha iyi anlaşılmasına katkı da bulunabilir. Çadır, evrenin küçük bir modelidir. Ocak ise, çadırın bir sembolüdür (ocak-çadır-evren). Ocak-ateş kültü ise aile sembolüne dönüştürülmüştür. Mikro-kozmosta çadırın ortasında olmakla aileyi birleştiren ocak, makro-kozmosta evrenin ışıklanmasını sağlayan güneşi simgelemektedir. Sümerlerde de ateş güneşi temsil etmektedir.[55] Eski insanlar görünen dünyayı, zihinlerindeki hikâyelerle benzerlik kurarak anlatmayı tercih ederler. Ateş-ocak-çadır üçlüsü de böyle bir benzetme ile anlatılmıştır. Çadırın tepesine varan alevler makro kozmos da esasen gökyüzüne yani Tanrı'ya ulaşan alevlerdir ve kutsal olarak anılırlar. "Her ocağın ayrı bir sahibi ve koruyucu ruhu vardı."[56] Ateş ruhu ile ocak ruhu bazen birbirine karışmaktadır. Bunları kesin hatlarla birbirinden ayırmamız güçtür. Her ailede ateş dolayısıyla da ocak bulunduğu için her ocağın yani her ailenin bir koruyucu ruhu olduğu anlaşılır. Bu ruhun kızdırılmaması için yapılan ritüeller ise doğrudan ateş ile ilgilidir. Yakut Türkleri, Proto-Türk kültürünün en eski geleneklerini içinde barındırır. Onlara göre aile ocağı hiçbir zaman sönmemesi gereken, mukaddes bir ateştir. İlk lokma, ilk kaşık ve ilk yudum ocağın hakkıdır.[57] Bu noktaya Ateş Kültünün Önemi ve Ateşe Saygı bölümünde değinilmiştir. Ek olarak şu söylenebilir, ateşin kendi kendine sönmesi veya gücünün azalması anlamında yakıcılığının ve parlaklığının azalması kötü bir şeyin olacağına delalet ettiği düşünülmüştür. Ocak kültü genellikle atalar kültü ile de değerlendirilir.[58] Ateş ve ocak kültü arasına atalar kültünün dâhil edilmesi, ocakta yani ateşte bulunan ecdat ruhlarıyla alakalıdır. Ateşe yapılan bir saygısızlık örneğin ayakların ateşe doğru uzatılması ya da su ile söndürülmesi aslında ateşin içindeki atalar ruhuna yapılan bir saygısızlık olarak görülmüş ve bu tarz davranışlar hoş karşılanmamıştır.

[47] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 117.
[48] Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, 241.
[49] Ögel, Türk Mitolojisi II, 654.
[50] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, 131.
[51] Bayat, Mitolojiye Giriş, 72.
[52] Bayat, Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri, 239.
[53] Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, (Ankara: Altınordu, 2017), 48.
[54] Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 2, 132.
[55] F. Bayat, a.ge., s. 119.
[56] Ögel, Türk Mitolojisi II,630.
[57] B. Ögel, a.g.e., s. 639.
[58] Çoruhlu, Türk Mitolojisinin ABC'si, 48.

Sonuç: Mitolojik anlatılar milletlerin bilhassa yazının yaygın olmadığı milletlerin, kendilerini en iyi ifade etme şekillerinden biridir. Eski insanların günlük hayatlarındaki sıradan uygulamalarından en karmaşık ritüellerine kadar ekseriyetinin arka planı mitolojik bir unsura ya da olaya dayanmaktadır. Milletlerin efsaneleri tamamen saf kalmakta büyük oranda başarısız olmuşlardır. Muhtemelen bahsi geçen saflığın oranı daha arkaik zamanlarda ve orman gibi tecrit edilmiş bölgelerde daha yüksektir. Bu efsanelerin oluşumunda katkısı olan toplulukların da saflık kaygısı güttükleri düşünülemez. Eski Türklerdeki ateş olgusuna dair anlatılarda da farklı milletlerin izlerini görmekteyiz. Eski Türklerin algısında ateşin, ailenin birliğini sağlama, iyileştirme, haber verme ve alma, koruma gibi özellikleri vardır. Bunların yanında ateş ailenin bir üyesiymiş gibi muamele görür. Dağların, ormanların ve insanların ruhlarının olduğu gibi ateşin de ruhu vardır. Bu ruhun farklı coğrafyalarda farklılaşmak suretiyle belirli bir şekli de mevcuttur ve ailenin, soyun ve milletin devamlılığı için hak ettiği saygının gösterilmesi gerekir. İnsanların korkuyla birlikte saygı duydukları ateş, bütün faydalı özelliklerine karşın bazen de oldukça yıkıcı ve yok edici olabilmektedir. Bu motifi birçok mitolojik unsurda görmekteyiz. Bahis konusu olan dönemde yaşayan insanların dikkat etmesi gereken nokta ise, insanın yeryüzünde yalnız yaşamadığı etrafındaki canlı cansız her şeye duyarlı ve saygılı olması gerektiği ve bazen de ayrıcalık kazanmak için etrafındaki kutsalların hoşlarına gidecek kurbanlar sunmasının gerekliliğidir.

&

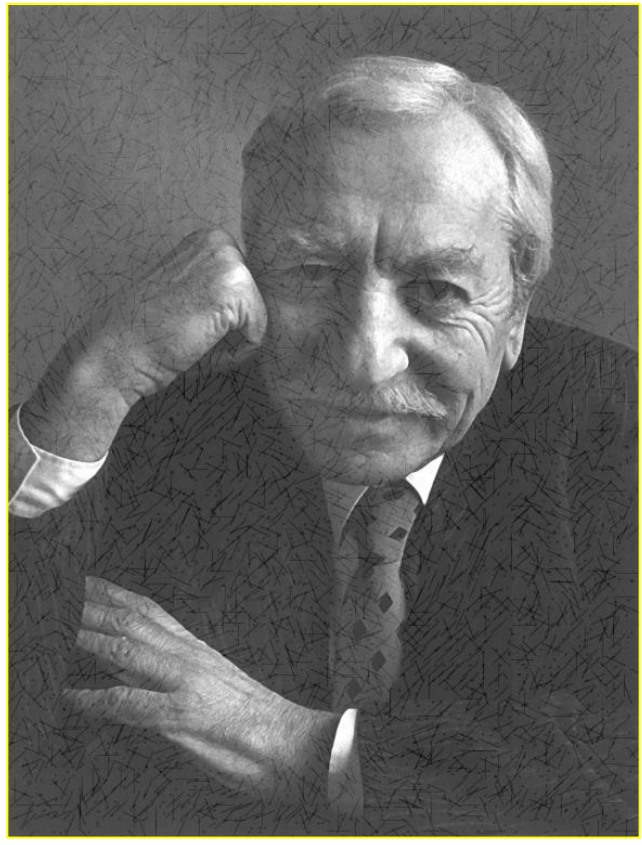
Beni candan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı

Fuzûlî rind-i şeydâdır hemîşe halka rüsvâdır
Sorun kim bu ne sevdâdır bu sevdâdan usanmaz mı

&

Doğu'ya Batı'ya Batu'ya Dair, *Hisar Nisan 1967*

Batılı anlayış ve tutum ne bir sanatçıyı övmek için ötekini kötüler, ne de berikini kötülemek için ötekini över. Batılı ayrılıkları değerlendiren, benzemez, zıt değerlerden yararlanan, kafasını zenginleştiren insandır. (...) hele hele kat'iyyen 'çürük, eski, şatafatlı, boş' diye küfürler sıralamaz, berikileri övmenin yolunu böyle aramaz, zaten Batılı anlayış ve tutum için övmek değil, değerlendirmek önemlidir, değerleri korumak önemlidir. Değerleri ne kadar çoksa ne kadar çeşitli ise o da o kadar büyüyecek, o kadar kuvvetlenecektir. Batılı bunu bilir. Daha doğrusu Batılı bunu bilen adamdır. (Düşman Kazanmak Sanatı, Ötüken Yay. İst. 2020, s. 276)

Münazaralar, Sorular, *Tercüman 9 Aralık 1972*

Zira edebiyatta, genel olarak sanatta "en" diye bir şey yoktur; "en büyük.. en güzel.. en üstün" yoktur. Olsa olsa "en meşhur" vardır ki, bunun da sanat değeri dediğimiz şeyle ilgisi yoktur. Bir yazarın üstünlüğü, başarısı, bir başka yazarınkini silip götüremez: bu bir atletizm yarışması, bir "rekor" konusu değildir. Sanatta her şey kişiliğe, üslûb dediğimiz dünya görüşünün ve düşünce tarzının, bu arada elbette anlatımın benzemezliğine ve benzetilemezliğine bağlıdır, buna göre de değerlendirilir. Kolay taklit edilebilenlerle taklit özentilerinin o alanda yeri yoktur. Öylelerini "şöhret" bile kurtaramaz, toz olur giderler. (s. 173)

Tarık BUĞRA (Akşehir 1918-1994)

Niçin Sanat?

Tercüman 3 Mart 1971

Sanat ve Edebiyatla yakından ilgilenmeyen tek bir "büyük adam" tanımıyorum. Sanayici, politikacı, asker, bilgin, teknisyen... meslekleri ne olursa olsun, doruklara yerleşenlerin hepsinde de sanat ve edebiyat ilgisi gördüm. Büyük oldukları için değildir bu. Tam aksine, bu yüzden büyük olmuşlar, hiç değilse, başarılarını bu ilgi kolaylaştırmıştır.

Dahası da var: Sağlam bir devlet düzeni kurmuş ve kalkınmış ne kadar toplum varsa, hepsinin de sanat ve edebiyata karşı geniş, yaygın, köklü bir ilgi beslediklerini gördüm. Medeniyet tarihlerini karıştırdım, onların da, en az dörtte üçlük bir hacim ölçüsünde sanat ve edebiyat tarihi olduğunu gördüm. Gezdiğim ileri ülkelerde bir asker veya kral heykeline karşı sekiz, on edebiyatçı ve sanatçı heykeli gördüm: Parkları, meydanları onlar şereflendiriyordu.

Bitmedi: Dinlerin ve –doktriner veya değil- siyasî iktidarların da sanata, edebiyata dayandıkları ölçüde yayılıp kök saldıklarını gördüm. O kadar ki, müziğin, mimarlığın ve romanıyla, şiiri, tiyatrosu, hikâyesi ile edebiyatın dışında bir Hıristiyanlık düşünebilmeme imkân yoktur. Ve İslâmı sevdirtmek, benimsetmek bakımından bir Yunus EMRE'nin, hattâ bir tek Mevlid'i ile Süleyman ÇELEBİ'nin payı en ünlü din bilginleri ile müfessirlerden üstün olmuştur.

Örneklerin üzerinde uzun uzadıya durmak gerekmez. Bunlar saymakla da bitmez: Şekspir'ini donanmasından üstün tutan İngiliz... Maksim Gorki'yi kendisinden de öne geçiren Lenin, Andre Malraux'yu en yakın adamı yapan ve medeniyetin açıklamasını bizim büyük Bâki'miz ile yapan De Gaulle. Nihayet şâirlerini başköşeye buyur eden bizim padişahlarımız... Kısacası, büyüklüğü hak etmiş herkes ve her şey, sanatın ve edebiyatın, yâni yapanı, o bir tek insan olmasa en geniş kütlelerin el ve iş birliğiyle bile yapılamayacak olanın, sanat ve edebiyat eserlerinin, bu saf beyin ürünlerinin önemini açıklar.

Kısacası, insanların, toplumların ve inançların kaderi çok geniş çapta sanat ve edebiyata bağlıdır: çünkü insan kafasının en saf ve en üstün, en bağımsız çalışma alanı sanat ve edebiyattır. Sanat ve edebiyatla ilgi kurulmazsa ne mi çıkar? Her konuda kısır kalmağa mahkûm kafalar ve gönüller çıkar....

Mehmet Emin ERŞAN, Al Gömlekli Adam, 40x40 Akrilik

خلاصکاران اسلام